

СПОМЕНИ ЗА ПИСАТЕЛИ

Ангел Тодоров

КРУМ ВЕЛКОВ

Споменът за Крум Велков ме връща към далечната 1932 г., когато бях секретар на Софийската организация на Съюза на трудовоборческите писатели. (Други организации в страната тоя съюз нямаше, но ги бяхме замислили като групи на подрастващите литературни кадри и затова в „центъра“ имахме „централно ръководство“ и „софийска организация“.) Имахме събрание в една от стайте на училището „Майка“ (зад Съдебната палата). Тъкмо призовавах другарите да насядат и да започнем дневния ред, когато при мене, до трибуната, дойде Тодор Павлов с един непознат по-млад човек. „Запознай се с Кешиш Първан, — каза ми бачо Тодор. Това име си спомнях от няколкото разказа с тоя псевдоним в Бакаловото списание „Нов път“ в 1924—1925 г. Оказа се, че Кешиш Първан е Крум Велков от Перник, който след изключването му от гимназията работил като шлосер и машинист и участвувал в Септемврийското въстание в 1923 г. в град Преслав. За това въстание той написал роман и сега го носеше — по препоръката на Тодор Павлов трябваше ние, тогавашните писатели-комунисти от актива на литературния фронт, да го прочетем и да намерим начин за издаването му. Прочетох го в близките няколко дни, прочетоха го Георги Караславов и други другари и всички бяхме единодушни, че романът е много добър. Решихме да го издадем като номер на библиотечката към нашия вестник „РЛФ“.

Редовната цензура, като институт така да се каже, беше въведена в по-късните години — във времето, за което говоря, изчакваха да излезе ляво списание или вестник и тогава издаваха нареждане да не се пуска в продажба, докато не се получи разрешение от бюро „Преса“ при Дирекция на полицията. Това правеха, за да могат да пратят в затвора редактора на вече излязлото, макар и неразпространено издание. За нашите книги нямаше и такъв „надзор“, а конфискуваха някои от тях след излизането им често от самите книжарници. В печатниците обаче дебнеха агенти и като надупсеха по-„опасна“ книга, задигаха я още там заедно с писателя. Ние знаехме, че за книгата на Крум Велков, посветена на възхвалата на въстанието, има такава опасност, затова взехме предпазвателни мерки. Печатахме я в малката далечна печатница „Нова литература“ на нашите другари Райко Бъчваров и Ангел Георгиев (сега известен журналист), като им казахме да я набират в пълна тайна, между другия материал. Там тогава се печаташе Бакаловото списание „Звезда“, на което аз бях уредник и фигурирах за пред полицията като отговорен редактор. Печатането на романа, при ония примитивни условия, продължи дълги седмици, Крум Велков в това време беше в София, често идваше в печатницата и проявяваше оправдано голямо нетърпение да види първата си книга. Спомням си как седяхме веднъж с него на една бала хартия, когато в помещението-словослагателна влязоха двама агенти и по обичая си, без да поздравят или да кажат нещо, занадзъртаха по печатарските „каси“. Крум ги гледаше навъсено, той беше нетърпелив човек и аз се боях, че ще скочи да ги изругае, с което би провалил цялата

ни работа, но той само стисна силно ръката ми и в тежкото му дишане чувствах омръзната му омраза към тия нахални насилници. Те видяха страници (ръкописни, както тогава пишехме) и от романа, но навярно ги взеха за материал от „Звезда“ и след две-три зловни закачки с Райко Бъчваров си отидоха.

Най-последната книга излезе — тиражът ѝ не беше голям, цялата се хвана в един пътнически куфар. На около сто метра от печатницата се намираща полусрутен турска стена — зад нея се криеше често агент. Имаше опасност той да види изнасянето на куфара и да го задигне. Аз, Крум Велков и младият писател Павел Попандов, убит по-късно от михайловистите, стояхме край куфара като край дете, заплашено от вълк в гората. На няколко пъти Крум надзърташе през дворната порта за агента и накрай сърдито каза: „Все си е там!“ На помощ ни дойде една млада печатарка, руса, със сини очи. „Дайте, аз ще го изнеса през комшините“ — каза тя. Така и направи — това бяха полузаградени дворни места, ако минеше някой от нас, комшините биха ни гледали с подозрение и може би някой би обадил на полицията, но девойката живееше тук наблизо, познаваше се с хората и лесно премина от двор на двор. Ние я настигнахме на един уговорен ъгъл, взехме ценния товар — и полицията научи за романа едва след като беше разпратен по всички краища на България на настоятелите на пролетарския печат, а след това се яви и в някои книжарници.

Романът беше посрещнат много добре, Бакалов веднага написа за него рецензия в „Звезда“. Крум Велков, съвсем непознат дотогава като писател, стана едно от видните имена на нашата прогресивна литература. Той обаче не се включи в писателския ни прогресивен актив, защото живееше във от София, където идваше само от време на време, а и изобщо нямаше вкус към по-прекия литературен живот. Ние имяхме известни сборища, дето бяхме постоянно — клубове, кафенета, редакции — той не идваше в тия наши места, а като дойдеше в София, ни посещаваше по домовете и след това заедно отивахме в някое заведение, за да продължим до късно разговора. Но в тия разговори литературата обикновено отсъствуваше. — Крум Велков се интересуваше и разговаряше по общите въпроси на нашето движение, както и по житейските въпроси. Ставаше дума например за така наречените „акции“, т. е. за трибуните, които пред неголяма група събрани по парола другари издигахме по улиците. „Не приемам тия акции — казваше той. — Съберат се двайсет-трийсет души, дигнат оратора, дотича полиция и почне да бие и стреля, а ние трябва да бягаме. Не мога да приема това — пред всеки полицай да обръщам гръб и да бягам, унизително е. Ако ще има борба и сражение, там съм, но така, след две-три думи да си играем на гонитба, не ми е по характера!“ Тия думи напълно отговаряха не само на характера, а и на външния му вид — беше със среден ръст, но набит, даже едър, и не напразно някога го наричаха „Мечката“. Но макар че не обичаше да говори за литература, той диреше дружбата на неколцина писатели, с които беше приятел, и по-често откриваше душата си като писател: казваше какво пише, пък, макар и доста бестелно, току похвалваше нещо прочетено от творбите на своя събеседник. Очевидно литературно-творческите въпроси бяха дълбоко затаени в душата му, за да им даде израз само при особено разположение на духа, при най-близка другарска интимност.

Книгата му „Животът на Петър Дашев“ излезе едва в 1946 г., то тя беше написана много години преди това. В 1937-38 г., в онова време, когато никой от нас нямаше телефон, Георги Бакалов един следобед ми изпрати по човек бърза бележка — веднага да отида у дома му. Там заварих Крум Велков. — Нашият Крум — каза ми Бакалов — е написал нов роман, но с такова съдържание, че сега е абсолютно невъзможно да го издадем в България. Той иска да го препоръчам за издание на български език в Съветския съюз (в това време там издаваха много книги на български), но аз — продължи Бакалов — точно сега съм до секунда зает с моите речници. Затова двамата те молим — прочети го, напиши рецензия и аз ще се погрижа за останалото!

— За сега тоя ръкопис ми е единствен — обади се Крум — затова аз ще му го прочета, а след като тия дни си направя препис, ще ви го дам.

Двамата с Крум отидохме в моя дом; до късно вечерта той ми прочете романа си. Както сам ми обясни, имаше предвид терора и избиванията след Априлските събития от 1925 г., но прекия си повод бе взел от случай с опожаряването на къщата на един наш другар — лекар в Плевен, който загина в пламъците. Не мога да забравя тая наша вечер в къщи — Крум Велков беше станал рядко словоохотлив, след прочитането на романа седяхме до сред нощ, черпехме се и разговаряхме. Показа се, че неучастващият в нашия литературен живот Крум Велков го следи редовно, той имаше рязко отношение по тогавашните литературни спорове, а и по творбите и проявите на нашите писатели. Думите му съм забравил, но помня основната му мисъл — че ние, писателите-комунисти, губим много време за литературни истории и отношения и че крайно време е да потърсим по-дълбока, по-жива, всекидневна връзка с работническият народ.

Съгласно поетия ангажимент, аз написах подробна препоръчителна рецензия за романа и я дадох на Бакалов; от него научих, че заедно с рецензията е изпратил чрез съветското посолство романа в Москва; по-нататъшната съдба на тая пратка не ми е известна, но исканото издание не излезе. Първо издание на тая книга беше това от 1946 г. в България.

Към края на 30-те години Крум Велков се насочи към историческа тема — тая за Ивайло. От примера с „Животът на Петър Дашев“ той знаеше, че на пряка съвременна тема книга от комунист тогава не можеше да се отпечата и, наред с другите съображения, и това го подтикна към историческата тема. „Темата е такава, че аз пак пиша като комунист“, казваше той и се огорчаваше от това, че за „Водителя“ не се явяваше никакъв отзив от нашите критици. Още след излизането на това негово произведение в 1940 г. аз написах рецензия, четох му я при едно негово идване в София, взех предвид някои негови съображения и я допълних, но при ония условия не можах да я публикувам; това направих веднага след Девети септември в „Литературен фронт“.

След Девети септември той продължи да живее в Белово. По едно време, по настояване на неговите софийски приятели, дойде да живее в София като секретар на Славянския комитет. Не идваше обаче — освен по някоя работа — в Съюза на писателите, нито пък в клуба на културните дейци (ресторант на бул. „Руски“), дето вечер се събирахме писатели, журналисти, художници и други. Пак като порано само от време на време ще се срещне, в дом или в забутано заведение, с приятел-писател, и току ще каже: — Не виждам тук какво да правя — ще се върна в Белово! И наистина се върна при своите любими беловски приятели, които го разбираха и обичаха. Когато при новите му идвания в София понякога се виждахме, той ми се оплакваше, че се гледа зле от някои тогавашни фактори, включително от Вълко Червенков, на драматизацията, която бе направил на „Водителя“. На тая драматизация се правеха различни спънки, по едно време беше разглеждана и в сценарията на драматурзите, и така и не видя сцена или издание.

Няколко пъти, когато пътувах за Пловдив или другаде по същата посока, се отбивах с приятели при Крум Велков в Белово. Той имаше, макар и неголяма, но приветлива къща с градинка. В тия последни години от живота му литературните му планове бяха много. И в тях, и в разговора му имаше определена тенденция към старите славни революционни прояви на нашето, пък и не само на нашето пролетарско движение. Някаква особена романтика го беше обхванала — и като седяхме, при едно от тия мои посещения, пред прага на къщата му, в двора пред градинката, той най-неочаквано и изненадващо за мене и другите неколцина другари, с които бяхме там, каза: — Я да запеем някоя от старите. . . пролетарските. . . а? — И сам поде: „Работници, работнички. . .“ По едно време спря и каза: „Колко е хубаво!

„И знамето, червеното — свободно нека да се вей!“ Над нас се спущаше вечерният зрач. Когато си тръгнахме, някой каза в колата: „Някак тъжно пееше Крум — не е ни добро!“ „Като пропее човек умира“ — каза друг, без да подозира какво вярно предсказание прави.

На 27 март 1960 г. пътувахме с две коли група писатели за Казанлък, дето трябваше да изнеса доклад за 70-годишния юбилей на Чудомир. В Белово предложих да се отбием да видим Крум Велков, макар че бяхме закъснели за нашия път. Някоя от другарите не бяха го виждали, знаеха го, както каза един — от христоматийните, но всички с радост приеха да посетим известния автор на „Село Борово“. Когато спряхме пред дома му, видяхме го да работи с лопата в ръка в къщната си градинка. Като ни видя, широко ни отвори вратата си. Ние обаче нямаше време за гостуване и казахме, че само му се обаждаме. Направихме пред дворната врата, на улицата, обща снимка, която сега се пази в архива на Съюза на писателите. Освен ние двамата с Крум Велков, на тая снимка, която е последната му с негови колеги-писатели, бяха старият му верен приятел Никола Ланков както и по-младите Петър Незнакомов, Васил Чертовенски и Тарас.

Не знаех, че го виждам за последен път. Само след двайсетина дни, на 18 април 1960 г., в нашия Писателски съюз дойде грозната вест за смъртта му. Цяла група писатели отидохме на погребението му в Белово. Той лежеше в ковчега за пръв път неподвижен, спокоен. Голям народ го изпращаше до последния му дом. А след това, когато в беловското заведение се събрахме на другарска поменна вечеря, селяни и работници ни разказваха колко им е близък и роден писателят. „Добър другар. . . паметен човек!“ — казваха те. И ние всички, присъстващите там писатели, бяхме съгласни с народа, който и в Белово, и в цяла България пази добър спомен за голямия писател-комунист.

МАРКО МАРЧЕВСКИ

През времето на „Наковалия“ и „РЛФ“ (1925—1934) ние, сътрудниците и редакторите на тия издания — нашият комунистически и антифашистки партийен актив — знаехме, че в Съветския съюз, така да се каже паралелно с нас, работи също така активна група български писатели: Георги Бакалов (който се върна в България в 1932 г.), Крум Кюлявков, Марко Марчевски, Петър Аджаров, Александър Кетков, Дмитрий Марков, Иван Мавродий, Цена Ташева, загиналите през време на култа Димитър Гачев и Александър Даскалов (автор на монография за Христо Смирненски) и други. Едни — емигранти, други — потомци на българите, които намират убежище главно в Южна Украйна през време на турското робство, тяхната група е отначало секция на Съюза на пролетарските писатели в СССР, а след това — на Съюза на съветските писатели. Основно средище на повечето от тях е Харков, дето в българската секция на укрдържнацмениздат излизат систематично на български език редица хулежествени и литературно-критически произведения. Оттам по различни пътища до нас достигаха някои от тия издания, сред тях — сборници разкази и повести от Марко Марчевски. Неговото име ни беше известно и от това, което ни разказваха Николай Хрелков, Димитър Хаджилев и други приятели на Гео Милев. „На „Пламък“ редактор беше Гео Милев — ни казваха те — но издателско-организаторската и уредническа работа на списанието се вършеше от Марчевски; той живееше в нашия писателски актив, беше винаги на вечерните ни срещи в заведението „Луката“ (на ул. „Раковски“), във всичките прояви на нашия литературен фронт между Септемврийското въстание и Априлските събития от 1925 година.“

И ето — към края на 1933 г. Марко Марчевски (тогава 35-годишен) се върна в България. Ние знаехме предварително за неговото идване, беше ни съобщено по партийна линия, и на мене, като на писател и едновременно адвокат, беше възложено

да съдействам за освобождението му от ареста (там попадах в началото всички, които се връщаха от Съветския съюз) и за легализирането му. Аз се обърнах към Найденов, адвокат-комунист с голямо име на общественик и с добри познания сред „официалните“ адвокати и той успя да вземе решение от прокуратурата, че Марчевски не подлежи на съдебно преследване; така нашият още непознат приятел излезе от Дирекцията на полицията. За престоя си в това мрачно заведение той написа разказа „Врабче“; Бакалов го помести в „Звезда“, за което книжката на списанието беше конфискувана.

Вечерта в самия ден на освобождението си нашият „съветски гост“ седеше в другарската ни компания, в дома на Никола Ланков. Дълго ни разказваше той за живота на българите-писатели в Съветския съюз, за самия Съветски съюз и ни повери, че е замислил нова книга — за своите осем съветски години: „Материалът ми е много, сигурно ще станат две книги“, каза ни той. Тия книги той написа и издаде в продължение на първите си две години в България (1934 и 1935) — „Осем години в Съветския съюз“ и „Утро над полята“; нарече ги (и така ги обозначи под заглавията) „романи“, макар че имаха очерково-мемоарен характер.

Повечето от нас в онова време имахме една или друга „втора“ (фактически — по обема на времето — първа) професия. Той стана професионален писател, но оригиналното му творчество не можеше да го издържа, напротив, трябваше да харчи пари, за да издава някои от книгите си, а литературният ни печат нямаше възможност да плаща хонорари. Затова работният му ден беше посветен главно на преводачество — една след друга излизаха книгите, които превеждаше, а се занимаваше и с издаването на разни речници и „енциклопедии“. Ето неговият „бит“, характерен за мнозина тогавашни писатели: събуждаше се сутрин, сядаше пред масата и няколко часа пишеше, превеждаше, към обед отиваше в редакциите на нашите издания — литературни и обществени, носеше материалите си, с които им сътрудничесе, коригираше шпалтите и пр.; там, около печатарските машини, се виждахме, за да се отбием след това в някой аперитив край неизменната маса на Людмил Стоянов, Николай Хрелков и други наши приятели; след обед — отново работа пред писателско-преводаческата маса; вечерта — събрания, литературни четения, срещи с читатели в читалища и др. и винаги — накрай — в „нашето заведение“, обикновено едно и също в продължение на дълъг период. Това бяха „задръстените кафенета“ (фактически питейни заведения, макар че в тях сервираха и кафе), за които пишеше Вапцаров в „История“. Там взаимно си разменяхме новините, чути по чуждестранните, особено съветското, радиопредавания, спорехме за политика и литература, — точно по Вапцаров — „късно през нощта си лягахме — с последните комюникета“.

В литературния живот, в нашите горещи спорове и борби Марчевски участваше активно. Освен своите разкази и повести, той пишеше много статии както по обществени, така и по литературни въпроси. По едно време издаде и цяла книга със свои статии по литературни въпроси, като специално ги писа за книгата, главно за да се защити против нападките, отправени му от разни страни по повод на неговата „Литературна енциклопедия“; тя по начало имаше компилативен характер, но по много наши автори и въпроси той изложи в нея своите възгледи, които тогава бяха и възгледи на партийния ни литературен актив.

Сега Литературният фонд изпраща на свои разноси за дълги срокове писателите по страната, за да „изучават живота“. Нямаше такова нещо едно време. Повечето от писателите бяха дребни чиновници и пишеха... след работно време. Когато Марко Марчевски реши да напише историческа повест за легендарния Калоян войвода, той известно време проучва материали в Народната библиотека, а след това — за да обходи самите места — си купи велосипед. Когато след две седмици се върна, голям беше смехът ни — и това беше тема на вицове в нашето кафене „Средец“, като го гледахме как ходи малко разкрячено; не беше свикнал той на

таква превозно средство! „Изглежда, че моят прякор Моряка трябва да се прехвърли временно на бай Марко“ — казваше шеговито Вапцаров и обясняваше, че така хододелите моряците по клатещата се палуба.

Той не е известен като драматург, но имаше един период — към 1937-38 г. — когато беше хвърлил всичките си сили в театралния сектор. С няколко артисти — Атанас Христов и други — образува трупa, която даваше „леви спектакли“ на наеманата за отделни вечери сцена на Свободния (сега — Музикалния) театър. За тая трупa той написа пиеса: комедията „Паметник на глупостта“ — и аз присъствувах на четенето ѝ пред артистите, в стаята на трупата в етаж над сегашния аперитив, наричан „Бамбука“. Една млада артистка четеше текста, от време на време Марчевски я прекъсваше, за да обясни нещо. Разказваше се за някакъв буржоазен дерибей, който организирал издигането на паметник по историческа годишнина, за да направи афера около изграждането му и за да мине за „културен“ пред своите съграждани. Поради нелепостта на паметника той е наречен от населението „паметник на глупостта“. Комедията не е печатана и не знам дали е запазен някъде ръкописът ѝ, след обиска, който беше направен на писателя от полицията като организатор на тоя „комунистически театър“; тогава за дълго време го интернираха и така се сложи край на театралната му кариера. Тая „кариера“ той поде отново след Девети септември — с пиесата си „Хайдути“ (1945 г.) и с участието си в драматизацията на „Митко Палаузов“.

Сега, когато стотици хиляди деца и юноши четат станалите много популярни неговите повести, те срещат в тях редица хумористични ситуации, разнообразяващи и оживяващи стила на автора. Началото на тоя хумор е в деветосептемврийските му години — както в шеговия му разговор с приятели (особено с Димитър Хаджилиев, с когото много дружеше), така и в хумористичните разкази, които написа тогава и ги събра в книгата си „Заблудени овци“. Също така читателят среща в тия неговии повести и главно в романа му „Остров Тамбукут“ изобилни „научни данни“ — и те имат своята „предистория“. Тя се състои в преводите му на научни книги — от Лункевич и други, с художествените; в работата му за неговата „Философско-научна енциклопедия“ (1940 г.); даже поредицата от книги, които издаваше, беше нарекъл „Наука за всички“. И във вечерните разговори в нашите компании в заведения и по домовете ни той често минаваше „към науката“ — астрономия, физика, геология, история на човечеството и Вселената. . . Неведнъж го заварвах в печатницата „Майска роза“ (след Подуенския мост, до сегашния театър „Трудов фронт“) — в канцеларията на собственика бай Консулов се събираха неколцината печатари, някои с компасите в ръка, и слушаха захласнато как Марчевски им разказва за африканските джунгли, тигри и птици така, като че ли е бил там. . . Момчето от срещното кафене носеше едно след друго, на тенекиената си табла, кафета в големи филджани, а Марко разказваше и разказваше. . . (Там той печаташе своите речници и енциклопедии, а аз — моите стихове.)

Последните години на фашизма той прекара в лагерите — а когато над земята ни се дигна червеното слънце на свободата, с душа и сърце се включи в новия наш художествен живот. Дълго време председателствуваше секцията на белетристите в Съюза на писателите, но най-активно заживя в средата на писателите за деца и юноши. Трудно се култивира писателският талант — Марко Марчевски навлезе в характеризиращата го, утвърдилата го като писател своя насока на 50-годишна възраст, в 1948 г., когато издаде детско-юношеския си роман „Партийна тайна“. Оттогава до края на живота му това беше основната му творческа дейност — до романа „Диарбекирски заточеници“, чиято първа част излезе през 1960 г. Налегнаха го обаче болести — и с намаления темп, с който трябваше да работи след първия си инфаркт, работата по втората част тръгна бавно; това беше последната му, много тревожеща го грижа, за която често говореше на своите приятели.

Когато през 1958 г. навърши 60 години, аз му предложих да напиша за него „весел репортаж“ във в. „Стършел“, където тогава работех. За тая цел се уговорихме

и един след обяд отидох в дома му на улица „Раковска“. Той седеше по домашен халат на малката кушетка в хола на апартамента, наливаше ми абсент, пушеше цигара от цигара и ми разказваше „куриозите на своя живот“, подходящи за моя фейлетон. Сред тях — такава „особеност“, че е роден във вторник и 60-годишнината му е също във вторник. „Това може да се напише само на шега — каза той — защото, както знаеш, ние сме хора на науката. А знаеш ли, като се криех след Априлския атентат, все сънувах едни сънища нощем, които много отговаряха на събитията в онова време! Чудех се как да си обясня това ненаучно положение, докато забелязах, че в станчката ми имаше много саксии с цветя, особено едни качета с лимонени дръчета — цяла нощ са ме тровили и оттам сънищата; изхвърлих тая растителност във вестибюлчето и засънувах весели работи напук на зловещите събития. . .“

После подробно ми разказа за пътуването си в 1950 г. с кораба „Вапцаров“ до остров Малта и Хайфа, за да събере наблюдения за романа си „Остров Тамбукут“. Корабът имал много по-дълъг маршрут и затова Марчевски се качил в Хайфа на една връщаща се в България гемия. Към остров Кипър — голяма буря, вълни — 4-5 метра, гемията се вдига и потъва надолу като треска — едва не потънали.

През същата 1958 г. Марчевски ми каза, че читалище „Иван Владков“ в град Дряново (близо до което е родното му село Марча) иска да организира юбилейна вечер за своя земляк, за 60-годишнината му, с предложение да участвам с приветствено слово. Приех предложението и една сутрин група писатели — сред тях: Никола Ланков, Петър Аджаров, Кръстьо Генов и други — тръгнахме с коли за Дряново, заедно с юбиляра М. Марчевски. Посрещна ни поетът Атанас Смирнов, дряновчанин, който се беше погрижил за организирането на вечерта. Читалищният салон беше препълнен, след доклада на Кр. Генов и моето слово, спомени разказаха Петър Аджаров и други другари, накрай Марчевски благодари. Последва другарска вечеря в един дряновски ресторант, а после — вече късно през нощта — ние, софийските гости, отидохме в село Марча. Срецинаха ни, със семействата си, братята на Марчевски — Ганчо, шлосер във Вагонния завод в Дряново (следната 1959 г. той почина) и Рашко. Бяхме и в големия дом, който Марчевски си беше изградил в селото, с намерение да живее в него лятно време. Сутринта жената на Ганчо, Мита (техен син е поетът Марко Ганчев) сложи голямата селска трапеза; шеги, спомени от близките на писателя за детско-юношеските му години, а самият той в повишено отстроение от облъхващата го родна сърдечност говореше неуморно.

В 1961 г. трябваше да срещна в Съюза на писателите, като един от неговите секретари в онова време, съветския толстоевед, директор на института-музей „Ясна поляна“, Александър Иванович Поповски. Звъзнах на Марчевски — да дойде на срещата, тъй като преподаваше руска и съветска литература във ВИТИЗ. След срещата в Съюза отидохме — неколцина души — с Поповкин и жена му, писателката за деца Поповкина, в кафе-сладкарницата „Балкан“, дето продължихме нашия разговор. Поповкин — стар, но много жив човек — изрази голямото си желание да си сътрудничи с нас, българите, за да попълним „колекцията му с данни за връзките на Толстой с България — и ни покани да му гостуваме в Ясна поляна. „Когато сте в Съветския съюз по какъвто и да е повод — каза ни той — обадете ми се, аз ще дойда с колата да ви взема, за да поживеете известно време в Толстовия дом! Така ще продължим традицията на Лев Николаевич, който много е другарувал с българи!“ — Оказа се, че е предстоящо пътуване на Марко Марчевски в СССР и се уговориха с Александър Иванович за такова гостуване. „А аз току-що си направих вила близо до София — каза му Марчевски — и ви каня, с жена ви, идното лято като мои гости!“ — Направихме пред мавзолея обща снимка с госта (последна снимка на Марчевски с писатели) и се сбогувахме с най-добри пожелания.

Марко Марчевски наистина отиде след това в Съветския съюз и оттам ми писа картичка, че Поповкин го е взел с кола от Москва, така че престоят в Ясна поляна

се осъществил. (Като избързвам напред искам да завърша разказа си за Поповкин: той ми писа след смъртта на Марчевски дълго писмо, с израз на изненадата и скръбта си, като прочел в съветския печат за смъртта на нашия общ приятел; и — какво съвпадение! — тъкмо се канех да отговоря на Поповкин, когато в „Литературная газета“ прочетох некролог за смъртта му.)

В последните няколко години на живота си Марчевски имаше обичай да отива следобед, към 5—6 ч. в сладкарница „България“, сред своя компания от приятели. Това не беше „нашето заведение“, но специално, за да видим „нашия Марко“ аз и Ланков няколко пъти се отбивахме там. При едно такова посещение той подробно ни разказа как е преживял — и надживял — първия си инфаркт. В безсъзнание го взели от дома му, за да го заведат в болницата. „Когато ме взеха от линейката пред пътната врата на болницата — каза той — и на носилка преминах двора, валише силен дъжд; от него отново дойдох в съзнание и си спомням, че си мислех в това време: още ще живея, защото имам още да пиша; и на ум си преповтарях планове си за нови книги. . . но в това време отново изгубих съзнание.“

На 10 април 1962 г. Никола Ланков съобщи по телефона за смъртта му — тоя път инфарктът излезе по-силен от писателските му планове. Събрани край бездиханния наш приятел, ние слушахме скръбния разказ на жена му. Преди обед той бил с Никола Ланков и с полския писател Йежи Лау (гост на нашия съюз) в редакцията на в. „Народна култура“, след това обядвал в един ресторант с големия си син — Димитър Марчевски, талантлив кинорежисьор. Върнал се в къщи към един и половина, легнал си и чел нещо, но към 2 часа му станало лошо. Кризата приближавала, завели го в болницата „Пирогов“. Вече там, в болничното легло, казал на жена си: „Знай, че аз няма да умра!“ Към 4 ч. му станало много лошо, тя отишла да извика лекар. „Върнах се с него само след 2—3 минути — каза ни тя — но Марко вече беше умрял!“

КРУМ КЮЛЯВКОВ

Неговото име ми беше известно от страниците на хумористичния вестник „Звънар“, който ние, видинските комсомолци-ученици, четяхме и пласирахме през 1924 г. и началото на 1925 г. (когато Априлският атентат и последващият го разгром сложиха край за дълго време на целия ни трудов печат). Само месец преди атентата получихме книгата на Кюлявков „Хумористични разкази“, изпратена от писателя на „пакети“ до „настоятелите“ на „Звънар“ в страната, каквито бяхме и ние: това беше полулегално разпространение, с отбягване на книжарниците, отдето книгата би била конфискувана. Когато през есента на 1925 г. дойдох в София, той от месеци вече беше емигрант. По едно време, към 1928 г., в хумористичната страница на партийния ни всекидневник „Новини“ (редактирана от Радевски), получихме по особен път разказ от Кюлявков и той излезе във вестника с един от безбройните му псевдоними. А след това, когато в 1930-31 г. бях във Франция, неочаквано получих от него писмо (адреса ми беше взел от Аплетин, който в Съветския съюз се занимаваше с чуждестранните литературни връзки и му бях писал за някои книги). Тъй като писма направо от Съветския съюз не можеха да се пращат в България, Кюлявков ме молеше да праща писмата си до мен във Франция, а аз в нов плик да ги препращам в България. Така между нас се установи кореспонденция — освен въпросните писма той ми изпращаше и съветски книги, а по едно време, в 1931 г. — стихосбирката си „Размахнати секири“. После, след като се върнах в родината, тая връзка се прекъсна, но аз не забравих моя побратим по кореспонденция и към 1937-38 г. дадох за отпечатване в излизания тогава наш хумористичен седмичник „Хоровод“ един от старите разкази на Кюлявков, с гореща агитация пред другарите ми в редакцията, че той е другар на Смирненски и не трябва да го забравяме.

През 1940 г. Крум Кюлявков се завърна в България — тогава за пръв път го видях. Още първата вечер, когато заедно с жена си ми беше гост; той сърбаше шумно чая с коняк и с голямо въодушевление говореше за многобройните си литературни планове. „Книги. . . най-малко осем книги са в главата ми!“ — казваше той и така ги обясняваше и очертаваше, като че ли са вече излезли. От тях при ония условия можа да осъществи само една — „Весела антология“, в която събра много от хумористичните си творби, писани в продължение на години.

Живееше на една далечна улица в Конзовица — и на няколко пъти в дома му правехме събранията на нашата писателска партийна организация (това можеше да стане в една стая, тъй като бяхме около десетина души). Но скоро, още в 1941 г., полицията го подгони и той трябваше да се укрива. Започна най-славният период в живота му — времето на отговорната му нелегална работа. Но и в това време не изпускаше перото, а пишеше — особено на страниците на в. „Заря“, пак с псевдоним; тогава на литературния фронт се бяха създали огромни трудности, засилиха се атаките от страна на реакцията — и той в редица статии по литературни въпроси отстояваше позициите на нашия фронт.

В литературната ни история недостатъчно е казано за гражданската еволюция на поета Емануил Попдимитров; през последните години на живота си той откровено застана на антифашистки позиции, говореше с жар за Съветския съюз и само преждевременната му смърт (1943 г.) и невъзможните условия за печатна проява попречи на този стар символ на да изяви в поезия и друго слово своите открити възгледи. При едно от моите посещения в дома му той ми каза усмихнат: „Имам важен гост — да отидем при него!“ Тръгна пред мене и за моя изненада ме заведе в кухнята, с изглед към една вътрешна стена в двора. Там седеше Кюлявков, когото не бях виждал от доста време. Разговорът се водеше тихо, но разпалено: Кюлявков искаше от Попдимитров да поговори с определени честни писатели от „буржоазната литература“: „тъкмо сега е време за широк фронт на всички патриоти!“ — казваше той.

За съжаление още не е написана история на „съпротивата“ (според популярния френски израз за борбата против фашизма) в нашия литературен живот. Тая история ще покаже, че Крум Кюлявков е в самия ѝ живец. Тук много могат да кажат и най-близките му хора на този фронт в ония години — Лозан Стрелков и Андрей Гуляшки. Кюлявков беше навлязъл с цялата страст на стар комунист в нелегалната работа. В кратката „ваканция“ между двете мои дълготрайни задържания в „червените роти“ (по своя характер — истински каторги), в началото на 1944 г. на ул. „Граф Игнатиев“, близо до „Витوشка“, както бързаш поприведен в студената здрачна вечер, внезапно за най-голяма моя изненада срещнах Кюлявков. С тъмни очила, с ръка в джеба на балтона си („там е револверът“, веднага си помислих), с посивяло лице и с бързаща, като че ли дебнеща походка, той беше истински тип на нелегален, излязъл за някаква много наложителна среща. Спрях се само за няколко секунди — той ме попита дали адресът ми е той, който знае от по-рано, и каза: „Ще пратя да те извикат, трябва да се срещнем!“ Каза — и отмина. Само след няколко дена, като пълнех с пръст дървената количка в лагера на новата „черна рота“ и разговарях със Симеон Русакиев, който отвозваше пръстта на издигнатото от нас, неволниците, трасе на едно шосе, аз си мислех с умиление за стария другар Кюлявков: „Беше очевидно измъчен. . . но бодър!“

След Девети септември Крум Кюлявков зае отговорни места в нашия партизански живот. Въпреки това цялата му страст го влечеше към литературата — той се зае веднага с организирането на наш хумористичен седмичник, наред с ръководната си работа в одесеторената писателска партийна организация. Редакцията на предалия се на фашизма и словословещ бесните хитлеристи „Щурец“ беше опразнена, редакторите му се бяха изпокрили — ние с правата на пролетарската революция заехме тая редакция на бул. „Руски“ и там под председателството на Кюлявков обсъждахме въпроса

за името на новия седмичник. Той предлагаше упорито да го наречем „Смок свири на върба“ и аз и досега не съм на ясно шегуваше ли се или мислеше, че може да се нарече така. Приехме названието, което отговаряше на тогавашното бойно време — „Щурмовак“.

Новите наши години летяха — Крум Кюлявков живееше активно в литературата, изкуството (с портрети на Благоев и други) и политиката. Беше няколко години културен съветник в посолството ни в Прага, у нас се занимаваше с театър и преживя големи огорчения с няколкогодишното разтакане, преди да се постави, на пиесата му за Димитров, и по-дълго се застоя като ректор на Висшия институт за изобразителни изкуства „Николай Павлович“. Във връзка с моя служба известно време в апарата на Агитпропа на ЦК често бях в тоя институт, на събрания на партийната му организация, в разговори по разни въпроси на института с Кюлявков. Престижът му сред преподавателите и студентите беше голям — и при няколкочасови разпалени и взаимнообвинателни разpravии на такива събрания или активи, когато немалко обидни изрази и упреци се хвърляха от едно към друго, Крум Кюлявков търпеливо слушаше и накрай вземаше думата. Всички стихваха, той започваше — така да се каже — отдалеч, говореше за морала на новия художник, за големите комунистически задачи пред нашите художници и искусствоведи — за да се спре на конкретния спор, изроден често в караница. И аз виждах как страстите улегваха, лицата се проясняваха словото на стария комунист-художник даваше насока и одобряваше хората за творческа работа.

¹ Не знам дали има по-раншни публикации на тия стихове на Кирсанов, но ги виждам в книгата му „Етот мир“ (1958 г.) в цикъла „Поема на поетите“. Тия поети, измислени от Кирсанов и представени с негови стихове (дадени като техни), не живеят на остров като Пенчо Славейковите в „На острова на блажените“, но имат всички други техни признаци, плод на литературната мистификация. Интересни са имената им: Клим Сметанников, Варвара Хохлова, Андрей Приходко, Богдан Гринберг, Хрисанф Семьонов. Характеризирани са не с биография, а с общо заглавие на всеки от тях — „Природни явления“, „Школски дневник“, „Поглед към вещите“ и др. Мистификацията е конструирана в уводно стихотворение, в което поетът Кирсанов съобщава, че е получил по пощата няколко „тетрадки“ със стихове от група поети.

на единия, завит с одеяло, но се изправи на лакът на ниската синя възглавница. „Много ме зарадва твоето предложение — каза ми той — отдавна ми с жаждувала душищата да пиша фейлетони.“ И — както говорехме — той стана, завит с одеялото, и — приседнал на края на кревата — продължи за други неща. „Не върви добре литературният ни фронт — каза той. — Създаде се е у нас група от няколко души, които са взели всичко в ръцете си, не работят с големия писателски актив. Аз се чувствавам обиден, отхвърлен.“ И разговорът ни мина на конкретни теми — обиди и взаимни злепоставяния в нашия културен живот колкото щеш. . . . Но фейлетони Кюлявков се зае да пише — един след друг те се явяваха във „Вечерни новини“, докато го отвлякоха други задачи. Един от тия фейлетони беше за „шапката“ — кой, кому и кога сваля и как сваля шапка. . . наглед обща, безобидна тема, но един гражданин се почувствувал засегнат и написал до автора дълго оскърбително писмо; Кюлявков му отговори с много находчив нов фейлетон.

Към средата на декември 1955 г., както заседавах една сутрин в ръководството на Съюза на писателите, ройде записка, че Кюлявков — болен от известно време, в Правителствената болница във Владая — е много зле. Оставих заседанието и заедно с административния секретар на съюза Минко Чернокожев отидох в болницата. На 62-годишна възраст, прекарал живот в няколко етапа на нашето литературно развитие, още отпреди Балканската война, много видял и много преживял, старият писател-художник беше явно в последните си дни. Отиваше си един от малцината живи сподвижници на Христо Смирненски и Христо Ясенев, един от приятелите на Емануил Попдимитров, Николай Райнов и други наши писатели — един от особено заслужилите дейци на така важния и малко проучен период от първата половина на 20-те години. В леглото беше приседнал, главата му се тресеше непрекъснато, ръцете му трепереваха. Беше обаче в съзнание — но какво съзнание! Той ме позна, нарече ме по име, каза ми два пъти: „Помниш ли. . .“ — искаше очевидно да ми припомни нещо, но нищо не можа да си спомни — и като в скоропоговорка каза: „тук има една служителка — идва до леглото ми и като ме вижда със затворени очи, иска да провери дали съм умрял и ме пита: „Отвъд ли сте?“ А аз скачам и ѝ крещя: „Никога не съм бил отвъд — винаги съм бил на фронта на пролетариата, на пролетарския литературен фронт!“ — „Вие бълнувате, другарю Кюлявков, успокойте се — каза му сериозно придружаващият ни лекар — няма у нас такава служителка, тук всички също така служат на нашия фронт. . . легнете си, починете си!“ В това време издърънча телефонът — Кюлявков грабна така слушалката, като че ли чакаше да се реши съдбата му. Някой очевидно го питаше как е и даже в това състояние старият хуморист намери в себе си зърното на шегата: „Като. . . Марко. . . на Косово поле!“ — отговори той и като сложи слушалката, ни загледа с питачи, широки отворени очи. . . „Да си излезем, не бива повече да го безпокоим“ — каза лекарят — и след едно зададено „двигждане“, което фактически беше сбогом, аз се разделих завинаги с моя стар другар. Само след няколко дни край неговия ковчег, потънал в цветя, ние стояхме с наведени глави и обгръщахме с любов тая доскоро мислеща, жива, вдъхновена, борческа материя, тая малка, но така съдържателна точка в безкрайността.